

RICK BENJAMINS

Het post-seculiere denken van Jean-Luc Nancy: Een atheïstische waardering van het christendom

THE POST-SECULAR THOUGHT OF JEAN-LUC NANCY: AN ATHEISTIC VALUATION OF CHRISTIANITY

In the collected essays of *Dis-Enclosure* and *Adoration*, Jean-Luc Nancy elaborates on a deconstruction of Christianity, which is meant to open up philosophy and Christianity to each other. In these essays, Nancy presents a philosophy that reason should be dis-enclosed by transcendence beyond reason. He explains to religion that this transcendence should not be filled in, but should remain empty, since it is 'nothing', a rupture of difference only, which makes singulars appear. On the basis of this insight, Nancy provides concepts such as creation from nothing, faith and adoration with new meaning, in an atheistic philosophical discourse. A deconstructed Christianity is important to Nancy for the saving of secular reason, which never released itself from monotheistic patterns of thought. As a result, it turned into an atheistic reason ending up in nihilism. Nancy accredits Christianity with the possibility to deconstruct monotheism. In this article, the complicated arguments of Nancy are explained.

De term 'post-seculier' verwijst naar een nieuwe verhouding tussen het seculiere denken en de religie die zich in de postmoderniteit ontwikkelt. Ze kan worden begrepen als een terugkeer van de religie die inmiddels seculiere waarden als de onschendbaarheid van de persoon, of de bloei van het menselijke leven, heeft overgenomen. In dat geval heeft de religie zich getransformeerd en valt ze niet met traditionele of fundamentalistische verschijningsvormen samen. 'Post-seculier' kan ook worden begrepen als een toenadering van het seculiere denken tot religieuze of spirituele gezichtspunten, omdat daarin een mogelijk zinvol perspectief gelegen is.¹ In dit post-seculiere kader is het filosofische werk van Jean-Luc Nancy heel intrigerend, omdat hij een

¹ J.A. Beckford, 'Public Religions and the Postsecular: Critical Reflections (SSSR Presidential Address)', *Journal for the Scientific Study of Religion* 51 (2012), 1–19 onderscheidt verschillende betekenissen van het begrip in een kritische beschouwing. De term 'post-seculier' kreeg een belangrijke impuls doordat Jürgen Habermas de term gebruikte, bijvoorbeeld in J. Habermas et al, *An Awareness of What is Missing: Faith and Reason in a Post-Secular Age*, Cambridge UK 2010. Ik sluit mij vooral aan bij de betekenis die John Caputo met de term verbond in J. D. Caputo, *On Religion*, Londen/New York 2001.

atheïstische filosofie en de christelijke theologie voor elkaar wil ontsluiten.² Op het terrein tussen secularisme en religie heeft de vrijzinnige theologie zich vanouds bewogen, met haar poging om de godsdienst en het moderne denken bijeen te houden. Nancy is nu vooral zo intrigerend omdat hij die poging kraakt en geen compromis zoekt tussen secularisme en religie, bijvoorbeeld door de domeinen van de rede en de vroomheid af te palen, maar beide juist aan een radicale kritiek onderwerpt. Zijn denken is helaas maar moeilijk door-dringbaar. Hij ontwikkelt zijn gedachten heel fragmentarisch in essays en notities waarin hij in gesprek gaat met denkers als Blanchot, Granel, Heidegger, Derrida, Gauchet en anderen, die van zichzelf al dikwijls duister en ondoor-dringbaar zijn. Daarbij onderbreekt Nancy zichzelf voortdurend om zijn inzichten nog eens vanuit een ander perspectief te belichten of in paradoxen op de spits te drijven, wat zijn betoog vaak moeizaam maakt. Zijn denken is zo weerbarstig en obscuur als een postmoderne Franse filosofie maar kan zijn, maar toch loont het de moeite om hem nader te beschouwen. In dit artikel doe ik dat door zijn denkbeweging zo helder mogelijk te maken. De details, de verwijzingen en de specifieke uiteenzettingen over bijvoorbeeld de opstanding, het *homo-ousios*, de triniteit of het gebed laat ik achterwege en ik probeer vooral de kern van zijn denken te pakken te krijgen van waaruit die uiteenzettingen verstaanbaar worden.³

Ik richt mij exclusief op de bundels die hij in 2005 en 2010 publiceerde, waarin de deconstructie van het christendom centraal staat.⁴ Daarin wijst Nancy als atheïst de waarde van het christendom aan, dat opnieuw belang en zeggingskracht kan hebben nu het op emancipatie, wereldverbetering en humanisering gerichte project van de Verlichting is verزند. De filosofie van de Verlichting heeft volgens hem onderhands altijd van de religie geleefd, maar

² 'Opening' in *Dis-Enclosure*, 6.

³ Nancy stelt zelf dat zijn essays over de deconstructie van het christendom steeds om hetzelfde punt cirkelen en zich niet systematisch ontvouwen, zie 'Opening' in *Dis-Enclosure*, 12.

⁴ Ik verwijs naar de Engelse vertaling van het werk van Nancy, namelijk *Dis-Enclosure: The Deconstruction of Christianity*, translated by Bettina Bergo, Gabriel Malenfant and Michael B. Smith, New York 2008 en *Adoration: The Deconstruction of Christianity II*, translated by John McKeane, New York 2013, oorspronkelijk verschenen als *La décloison* in 2005 en *l' Adoration* in 2010. Marie-Eve Morin geeft een toegankelijk overzicht over het hele werk van Nancy in M.-E. Morin, *Jean-Luc Nancy*, Cambridge UK 2012. De deconstructie van het christendom en de herneming van de religie staat centraal in de bundel van A. Alexandrova, I. Devisch, L. ten Kate, A. van Rooden, *Re-treating Religion: Deconstructing Christianity with Jean-Luc Nancy*, New York 2012. Zie voorts L. ten Kate, 'Intimate Distance: Rethinking the Unthought God in Christianity', *Sophia* 47 (2008), 327–343; A. C. Karolis, 'Sense in Competing narratives of Secularization: Charles Taylor and Jean Luc Nancy', *Sophia* 52 (2013), 673–694; J. Schrijvers, 'What comes after Christianity? Jean-Luc Nancy's Deconstruction of Christianity' in *Research in Phenomenology* 39 (2009), 266–291.

ze heeft zich daarvan bewust afgesloten, omdat het de taak van de filosofie zou zijn om ons uit het christendom – als de relevante religie van het Westen – uit te leiden op weg naar rationaliteit, vrijheid en autonomie.⁵ Het verlichtingsdenken is daarbij echter juist op nihilisme uitgelopen omdat de seculiere idealen onhaalbaar en onhoudbaar bleken of in hun tegendeel verkeerden door wat je een dialectiek van de Verlichting zou kunnen noemen, waardoor geen toekomstdroom meer rest.⁶ In die crisis is Nancy volstrekt niet van plan om naar de religie terug te keren en zijn atheïsme te verlaten, alsof het nihilisme door regressie en terugkeer tot een achterhaald religieus stadium zou kunnen worden overwonnen.⁷ Hij zoekt een uitweg uit het nihilisme door een kritische beschouwing van het christendom, dat hij niet-religieus wil duiden. Als religie heeft het christendom wel een sluitend verhaal over de werkelijkheid willen geven en daarin is het volstrekt achterhaald geraakt, maar tegelijkertijd draagt het de potentie in zich om ieder gesloten verhaal – en dus zowel het verhaal van zichzelf als dat van de Verlichting – open te breken.⁸ Precies daarin is het christendom nu van belang, mits het gedeconstrueerd wordt ten behoeve van de opening of de on-opsluiting van een gesloten wereld.⁹

Nancy blijft daarbij een atheïst, die het moderne en seculiere denken echter onder serieuze kritiek stelt. Het seculiere denken schiet volgens hem tekort omdat het vooral een ‘interne ontkenning van het christendom’ inhoudt.¹⁰ Hij bedoelt daarmee dat het seculiere denken zich wel verzet heeft tegen de Godsopvatting van het christendom, maar verder toch binnen het christelijke en monotheïstische denkkader is gebleven. Op de plaats van God heeft het de idealen van rationaliteit, vrijheid en humaniteit geplaatst, maar daarmee heeft het alleen maar andere goden op de troon gezet in een wereld die feitelijk even gesloten bleef als in het christendom.¹¹ Uiteindelijk vormt het slechts de voortzetting van het monotheïsme, omdat het de zin van de wereld eenduidig laat bepalen door één hoogste instantie – of dat nu een monotheïstische God of een mono-valide waarde is – waardoor het denken ondanks zijn interne ontkenning van het christendom nog steeds in hetzelfde schema gevangen blijft.¹²

⁵ ‘Opening’ in *Dis-Enclosure*, 5,9.

⁶ ‘A Deconstruction of Monotheism’ in *Dis-Enclosure*, 30.

⁷ ‘Opening’ in *Dis-Enclosure*, 12 en ‘A Faith That Is Nothing at All’ in *Dis-Enclosure*, 74.

⁸ ‘Opening’ in *Dis-Enclosure*, 10.

⁹ ‘The Deconstruction of Christianity’ in *Dis-Enclosure*, 141.

¹⁰ ‘The Deconstruction of Christianity’ in *Dis-Enclosure*, 144.

¹¹ ‘A Deconstruction of Monotheism’ in *Dis-Enclosure*, 31, 32, 39 en ‘In the Midst of the World’ in *Adoration*, 25.

¹² ‘A Deconstruction of Monotheism’ in *Dis-Enclosure*, 34.

Nancy verwijt het de westerse filosofie dat ze zich niet adequaat op haar eigen verhouding tot het christendom heeft bezonnen.¹³ Het christendom is dan wel passé, maar wij zijn nog steeds in de greep van het christendom en in die greep is het seculiere denken uitgelopen op een nihilisme, omdat niemand nog gelooft in de waarde van de ene waarde, die zin en richting moet geven aan alles wat wij zinvol kunnen vinden.¹⁴

Een nadere beschouwing kan nu laten zien dat er van het monotheïsme en het christendom nog een andere, deconstructieve lezing mogelijk is die zowel het monotheïsme als een in zichzelf opgesloten mono-valide moderniteit kan openen. De atheïst Nancy grijpt daarmee dus terug op de religie zonder tot een achterhaald geloof terug te keren. Het post-secularisme van Nancy is daarmee complex en radicaal, omdat hij zowel de moderniteit als het christendom onder scherpe kritiek stelt. Hij geeft geen christelijke kritiek op de moderniteit (zoals dat bijvoorbeeld gebeurt door de *Radical Orthodoxy*) en onderneemt ook geen seculiere poging om de religie te betrekken in het huidige debat (zoals Habermas doet), maar hij gebruikt een gedeconstrueerd christendom om een failliete moderniteit te openen. Nancy laat zich in zijn visie op de moderniteit vergelijken met Charles Taylor, die sprak over een *buffered self* en een *immanent frame*. Waar Taylor echter probeert om met een christelijk besef van transcendentie door de deels positief gewaardeerde ontwikkelingen van de moderniteit heen te komen, onderwerpt Nancy het christendom en de moderniteit beide aan een radicale kritiek. In 2005 ging het hem vooral om een on-opsluiting van de rede, in 2010 ging hij verder op zijn ingeslagen weg en kende hij aan de geopende rede ook een nieuw werkveld toe, namelijk de aanbidding of de adoratie, die niet religieus maar seculier moet worden verstaan. In dit artikel probeer ik vooral de on-opsluiting en de adoratie in beeld te krijgen.

Monotheïsme en atheïsme

Nancy stelt het Westen min of meer gelijk aan het christendom en hij beweert dat het atheïsme in het Westen tegelijk met het monotheïsme is ontstaan en daaraan verwant is. Een nieuwe kijk op het monotheïsme kan nu een nieuwe impuls geven aan het westerse denken, dat onherroepelijk atheïstisch is geworden en daarin is vastgelopen.¹⁵

¹³ 'The Deconstruction of Christianity' in *Dis-Enclosure*, 140.

¹⁴ 'The Deconstruction of Christianity' in *Dis-Enclosure*, 142. Zie daarover ook 'There Is No Sense of Sense: That Is Worthy of Adoration' in *Adoration*, 10–21.

¹⁵ Zie hierover vooral 'Atheism and Monotheism' en 'A Deconstruction of Monotheism' in *Dis-Enclosure* 14–28, 29–41.

In een mythisch verleden bestond de wereld uit een grote hoeveelheid aanwezige gestalten met een heel verschillende status, namelijk goden, stervelingen, halfgoden en alles wat zich daartussen bevond aan zuivere of onzuivere wezens. Het Griekse denken ging de wereld echter beschouwen als een totaliteit en een systeem van elementen, dat voor zijn bestaan afhankelijk is van een principe of beginsel dat de voorwaarde vormt voor het systeem. Dit beginsel wordt door Plato *ho theos* genoemd. Het verschijnt niet meer als een aanwezige gestalte, zoals de goden vroeger verschenen, maar het is enkel nog de premisse voor het bestaan van de wereld, die buiten de wereld ligt maar waarvoor in de wereld een reden moet worden gevonden. Het goddelijke principe verjaagt de goden naar de mythen en komt zelf als godheid tegenover de wereld te staan, die echter nog steeds in relatie staat tot het principe als haar mogelijkhedenvoorwaarde. Als principe en mogelijkhedenvoorwaarde bepaalt de godheid de oorsprong, het doel en de zin van de wereld.¹⁶

Het atheïsme ontkende het bestaan van God als een entiteit tegenover de wereld waarvan hij oorzaak en doel zou zijn. Het kon met die ontkenning twee kanten uit. Het kon zeggen dat oorzaak en doel van de wereld niet afhangen van God, maar in de wereld zelf zijn gelegen en in dat geval werden bijvoorbeeld gelijkheid, rechtvaardigheid of menselijkheid aangewezen als doel van de wereld. Dit doel werkte tenslotte echter even dwingend en beperkend als voorheen de goddelijke wil of de heilsorde, omdat alles onder het regime van één beginsel en één waarde werd gebracht. Het atheïsme kon de gedachte van een oorsprong en een doel van de wereld ook diskwalificeren en deze termen alleen nog gebruiken op een wetenschappelijke en technische manier om beperkte processen te beschrijven. Dit atheïsme installeerde echter een wereldregime van technologie en kapitaal dat zichzelf alleen maar uitbreidde, terwijl het zich voortdurend onttrok aan de vraag naar zijn eigen oorsprong en doel. Een echt atheïstisch denken zou daarom nog eens heel anders moeten inzetten en een denken moeten zijn dat zich helemaal losmaakt van de gedachte aan een oorsprong en een doel van de wereld. Het zou niet alleen de entiteit van het goddelijke principe moeten ontkennen, maar ook de gedachte van een uniforme oorsprong, een algemeen einddoel of een overkoepelende waarde, die met het monotheïsme verbonden is.¹⁷

Nancy introduceert hiermee de volgende denkbeweging. Het monotheïsme als onto-theologie introduceerde God als entiteit en principe dat doel en

¹⁶ 'Atheism and Monotheism' in *Dis-Enclosure*, 15.

¹⁷ 'Atheism and Monotheism' in *Dis-Enclosure*, 16-18.

zin van de wereld bepaalt. Het atheïsme ontkende wel de entiteit, maar bleef in het principe gevangen en kan nu van een gedeconstrueerd monotheïsme leren om het principe af te schaffen.

Het monotheïsme als onto-theologie houdt vast aan een goddelijke entiteit als premisse van deze wereld, maar is precies om die reden voor het huidige denken onmogelijk en ongeloofwaardig geworden. Het laat echter een ineensstorting en een leegte achter, als een wereld zonder God, waarin het atheïsme vervolgens opgesloten zit. Het atheïsme heeft God namelijk wel afgeschaft als een entiteit, maar bevindt zich nog steeds in een wereld die het probeert te begrijpen, binnen een horizon, alsof de wereld een begrijpelijk geheel was dat door een principe werd bepaald. De wereld wordt daardoor als een eindig geheel gedacht, dat enerzijds als totaliteit een zinloos geheel vormt, omdat niet God maar ‘niets’ voor richting en zin van het geheel zorgt, en anderzijds als eindigheid bewerkt dat het atheïsme daaruit geen uitweg meer kan vinden, omdat er buiten de eindigheid niets is. In die situatie loopt alles op niets uit en lopen ook het humanisme en de waardigheid van de mens als kostbare producten van het atheïsme gevaar. De mens zou zichzelf volgens het moderne, atheïstische denken namelijk moeten overtreffen en transcenderen, bijvoorbeeld in de richting van meer humaniteit of vrijheid, maar in de eindigheid waarin hij zich door het atheïsme bevindt kan de mens geen oneindigheid meer denken, die aan zijn zelftranscendentie nog richting geeft. Hij lijkt daardoor onderworpen aan autonome processen, die hij niet eens meer kan verstaan als zijn eigen geschiedenis.¹⁸

Precies op dit punt probeert Nancy het atheïstische denken met een gedeconstrueerd monotheïsme te openen. Een gedeconstrueerd monotheïsme kan het atheïsme namelijk bevrijden van de gedachte dat de wereld een begrijpelijk geheel vormt onder het regime van een principe. Die gedachte resulteert namelijk in het probleem dat aan de wereld op één of andere manier betekenis moet worden opgelegd (die er niet kan zijn), volgens een principe (dat er niet is). Juist een goed begrepen en gedeconstrueerd monotheïsme kan het atheïsme van dat misverstand bevrijden.¹⁹

Nancy benadrukt dat het westerse denken is bepaald door het monotheïsme dat vorm heeft gekregen in het christendom. Het christendom kent echter een dubbele oorsprong in het Griekse atheïsme en het joodse monotheïsme. Die dubbele oorsprong is vaak veronachtzaamd, maar toch van groot

¹⁸ ‘Atheism and Monotheism’ in *Dis-Enclosure*, 18–20.

¹⁹ ‘Atheism and Monotheism’ in *Dis-Enclosure*, 20–24.

belang. Het Griekse atheïsme poneerde een principe als premisse van deze wereld. Het joodse monotheïsme poneerde echter geen godheid als principe, maar ontdeed zich vooral van goddelijke aanwezigheid in de wereld en plaatste God als een onbekende daarbuiten, van wie alleen de naam bekend was. Die naam verwees echter niet naar een wezen of beginsel en mocht zelfs niet uitgesproken worden.²⁰ In het christendom gingen Grieks atheïsme en joods monotheïsme samen en verwees ‘God’ als hoogste zijnde en als grond van het zijn naar de premisse van een veronderstelde totaliteit die was gefundeerd in eenheid en noodzakelijkheid. Het moderne atheïsme realiseerde zich veel te weinig dat in het christendom de Griekse eenheid van een principe en de joodse uniciteit van God waren samengevoegd. Het atheïsme ontdeed zich daardoor wel van God als entiteit, maar bleef gevangen in een verondersteld principe en zag niet de eigenheid van het joods monotheïsme tegenover het Griekse atheïsme.²¹ Nancy onderkent in deze onderscheidingen overigens wel de complexiteit van het Griekse, joodse en christelijk denken. Het joodse monotheïsme is bijvoorbeeld ook een soort atheïsme, omdat het de godheid van de wereld scheidt, zoals het Griekse atheïsme ook een soort monotheïsme is, omdat het een principe als *theos* poneert. Het christendom als kind van die complexiteiten is daardoor een assemblage, die dus uiteen gehaald of gedeconstrueerd kan worden. In het christendom is (verkapt, verborgen, onderdrukt of latent) nog steeds de eigenheid van het joodse monotheïsme aanwezig en om die eigenheid is het Nancy te doen.²² Ze is daarin gelegen dat het monotheïsme geen principe poneert, maar het hele principe van een principe opheft, dat wil zeggen: onderuit haalt, ontledigt of overstijgt, omdat er geen premisse wordt geponeerd, maar enkel een naam wordt genoemd, die niet eens mag worden uitgesproken, waarmee alle goddelijke aanwezigheid uit de wereld wordt verwijderd. Het monotheïsme poneert op deze manier geen premisse, maar heft het beginsel op. ‘God’ verwijst daarom niet naar een principe, maar naar een ‘iets’ of een ‘iemand’ buiten de wereld, die vanwege de doorgaande monotheïstische opheffing (als principe of anti-principe van het monotheïsme) net zo goed ‘niets’ of ‘niemand’ kan zijn.²³ Een deconstructie van het christendom zou precies dit monotheïstische anti-principe naar voren moeten halen om daarmee het westerse denken uit zijn kaders te lichten en de atheïstische rede te openen.

²⁰ ‘Atheism and Monotheism’ in *Dis-Enclosure*, 21.

²¹ ‘Atheism and Monotheism’ in *Dis-Enclosure*, 23.

²² ‘Atheism and Monotheism’ in *Dis-Enclosure*, 24.

²³ ‘Atheism and Monotheism’ in *Dis-Enclosure*, 26.

Schepping uit niets en geloof

Wat de opening van de rede betekent, wordt vooral duidelijk door het begrip van een *creatio ex nihilo* en een concept van geloof (*faith, foi*) dat wordt onderscheiden van geloofsovertuigingen (*belief, croyance*). De *creatio ex nihilo* doorbreekt fundamenteel de gedachte van God als principe of premisse aan de basis van deze wereld.²⁴ Die gedachte legt een noodzakelijk verband tussen God als beginsel en de productie of fabricatie van deze wereld. Omdat er een premisse is, kan de wereld daaruit worden afgeleid. Omgekeerd kan het beginsel uit de wereld gepostuleerd worden. Een verondersteld principe verklaart de wereld, die een samenhangend geheel zou vormen en het principe daardoor aannemelijk maakt. De *creatio ex nihilo* breekt echter volledig met deze logica. Het noemt wel God, maar daarmee is nog geen enkele reden gegeven waarom hij zou scheppen. Er is helemaal geen reden te geven voor de schepping. Ze bestaat zonder dat de rede daarvoor een reden kan geven of de wereld ergens uit kan afleiden. De wereld is *ex nihilo*, zonder reden, uit géén principe, uit niets. Dat heeft het christendom goed begrepen, maar het moet wel worden gedeconstrueerd. Het heeft namelijk gedaan alsof Góð de wereld uit niets scheidt, waarmee het alsnog een entiteit op de troon zet of een principe introduceert, waarmee juist de radicaliteit van een schepping uit niets weer wordt teniet gedaan. God is volgens het monotheïsme van Nancy echter geen entiteit of principe, maar de voortdurende opheffing daarvan. Dat God de wereld heeft geschapen, betekent dan ook precies hetzelfde als te zeggen dat de wereld uit niets is geschapen. ‘God’ is de naam voor het niets, dat je de ongrond van de wereld zou kunnen noemen, die geen principe is voor de wereld die daardoor een gesloten systeem wordt, maar de voortdurende ontkenning van een principe, wat de wereld open houdt.²⁵ Als je zo naar de wereld kijkt, wordt ze geen redelijk en geordend geheel onder het regime van een beginsel, maar een gegeven in de dubbele zin van het woord: een gave, waarvan wij alleen maar kunnen zeggen dat ze er als gegeven is, zonder reden.²⁶

Geloof is een relatie tot God, maar als God de naam is voor het niets en de voortdurende opheffing van een principe, kan geloof (*faith*) geen geloofsovertuiging (*belief*) meer zijn, die iets weet of vermoedt over God.²⁷ Geloof is daarom een verhouding tot het niet-principe, het niets of de ongrond, die met

²⁴ ‘Atheism and Monotheism’ in *Dis-Enclosure*, 24–25, vgl. ‘A Faith That Is Nothing at All’ in *Dis-Enclosure*, 67 en ‘There Is No Sense of Sense’ in *Adoration*, 14.

²⁵ ‘A Faith That Is Nothing at All’ in *Dis-Enclosure*, 62.

²⁶ ‘The Judeo-Christian (on Faith)’ in *Dis-Enclosure*, 49 en ‘There Is No Sense of Sense’ in *Adoration*, 14.

²⁷ ‘Opening’ in *Dis-Enclosure*, 12 en ‘A Faith That Is Nothing at All’ in *Adoration*, 62.

‘God’ wordt aangeduid, waarvan de rede geen idee heeft, omdat er geen idee van te krijgen valt. Geloof is daarom de act van de rede die zichzelf verhoudt tot wat haar oneindig te boven gaat. De rede erkent dat ze geen reden kan vinden, noch voor het bestaan van de wereld, noch voor het bestaan van zichzelf, en daartoe moet ze zich verhouden door zichzelf als een gegeven te nemen dat ze niet kan funderen. Het geloof denkt daarmee een radicale alteriteit (God, het niets, de on-grond), die het denken te boven gaat, zonder dat die alteriteit de grond of de reden vormt van de rede.²⁸ Wat Nancy hiermee beweert steekt nauw. Allereerst blijft hij spreken over een geloof dat een alteriteit *denkt* die het niet kan benaderen.²⁹ Hij geeft de rede dus niet op, maar hij blijft als filosoof redelijk en hij blijft denken. Er is geen overgave aan God als aan iemand, maar veeleer het besef dat het denken zijn eigen principe niet is en ook niet kan beredeneren waarom het denken er is. Het denken als *logos* roept daarmee zijn eigen *alagon* op, waarin het niet kan doordringen. Het denken kan niet bedenken waarom de werkelijk belangrijke zaken – zoals de wereld, de dood, of samen zijn – er zijn. Er valt geen principe te bedenken, dat die zaken kan verklaren. Het gedeconstrueerde monotheïsme van Nancy erkent dat. Met ‘God’ wordt immers de afwezigheid van zo’n principe benoemd en de voortdurende opheffing van een verklarend beginsel.³⁰ Daarin ligt echter geen krenking van de rede. De rede moet erkennen dat ze niet zelfgenoegzaam is en voor zichzelf geen toereikende rede(n) is. Daarmee wordt ze niet gekrenkt maar gerechtvaardigd, want het geven van zo’n rede(n) behoort niet tot haar orde, haar taak of haar bereik. De rede schiet dus niet tekort, faalt niet en is niet gebrekkig, zodat ze ofwel tot een subjectieve geloofsovertuiging ofwel tot nihilisme zou zijn veroordeeld, maar ze ziet in, dat ze helemaal nooit toereikend of voldoende kan zijn als er geen principe *is* waaraan ze zou moeten voldoen. ‘Geloof is dan de vaste trouw van de rede aan haar eigen atheologie’.³¹

Geloof (*faith*) staat volgens Nancy precies op het punt van het atheïsme, dat zich ontdoet van geloof (*belief*) in een principe dat aan de wereld ten grondslag ligt.³² Juist *faith* dat alle *belief* verliest verhoudt zich tot de radicale alteriteit die haar oneindig te boven gaat en die zowel God als niets kan zijn,

²⁸ ‘Atheism and Monotheism’ in *Dis-Enclosure*, 25–26.

²⁹ ‘Atheism and Monotheism’ in *Dis-Enclosure*, 26.

³⁰ ‘Opening’ in *Dis-Enclosure*, 8.

³¹ ‘Atheism and Monotheism’ in *Dis-Enclosure*, 26.

³² ‘Atheism and Monotheism’ in *Dis-Enclosure*, 25, vgl. ‘A Deconstruction of Monotheism’ in *Dis-Enclosure*, 36.

namelijk het ondoordringbare *ex nihilo* waaruit de wereld geschapen is, waarmee gezegd wordt dat ze onherleidbaar is. Wat dat geloof dan is of doet, maakt Nancy vooral duidelijk in een uitvoerige studie naar de nieuwtestamentische brief van Jakobus, waaruit blijkt dat het geloof in de werken is.³³ Bij Paulus wordt het voorbeeldig geloof van Abraham vooral bepaald door de veronderstelling dat God hem ook nog een zoon kan geven tegen alle waarschijnlijkheid in, en dat geloof is dus gesitueerd in wat gedacht, vermoed of verondersteld wordt.³⁴ Bij Jakobus is het geloof echter gesitueerd in de werken en is het eigenlijk niets anders dan de overtuiging waarmee gehandeld wordt, die ook alleen maar in de handeling zelf aanwezig kan zijn. Het klemmende punt van dit geloof ‘dat slechts de overtuiging is die zich uitlevert in de handeling’ wordt vooral duidelijk als de vraag gesteld wordt, waarom ik eigenlijk iets zou doen.³⁵

Als de rede geen principe kan denken waaruit de wereld volgt, maar enkel kan bedenken dat ze (on)gegrond is in een alteriteit die nog geen reden vormt van de rede, kan ze evenmin een principe bedenken waaraan een handeling zou moeten voldoen om een goede of gerechtvaardigde handeling te zijn en kan ze zelfs niet legitimeren dat er überhaupt een handeling moet zijn. Waarom zou ik handelen of hoe moet ik handelen in het geval van een keuze? Dat kan ik in ieder geval niet op basis van een principe beslissen, want zo’n principe is er niet. Er is geen principe dat het regime van deze wereld regeert, waarmee ik mijn handelingen in overeenstemming zou moeten brengen. Maar ik heb de overtuiging dat ik moet handelen! Welnu, het is precies die overtuiging dat ik moet handelen en dat ik nu deze handeling moet verrichten ook al kan ik geen fundering of principe voor mijn handeling aanvoeren, die geloof is. Ik moet, en daarvoor is geen reden of principe, maar ik moet uit overtuiging en dat ‘moet’ komt zagezegd van buiten, van een ander of iets anders, zonder dat ik kan zeggen wat daar is, dat mij tot mijn handeling brengt.³⁶ Ik kan mijn handeling niet verantwoorden op grond van een principe, waardoor ze ongefundeerd en onverzekerd is, maar ik ontvang de overtuiging om te handelen en die handeling kan alleen door het geloof gerechtvaardigd worden. Dat geloof (*faith*) is de overtuiging die mij doet handelen, maar niet in iets gelooft (als *belief*) en enkel bestaat in de werken die het doet.³⁷ Alleen in de

³³ ‘The Judeo-Christian (on Faith)’ in *Dis-Enclosure*, 42–60.

³⁴ ‘The Judeo-Christian (on Faith)’ in *Dis-Enclosure*, 53.

³⁵ ‘The Judeo-Christian (on Faith)’ in *Dis-Enclosure*, 53.

³⁶ ‘The Judeo-Christian (on Faith)’ in *Dis-Enclosure*, 54.

³⁷ ‘The Judeo-Christian (on Faith)’ in *Dis-Enclosure*, 53, 60, vgl. ‘The Deconstruction of Christianity’ in *Dis-Enclosure*, 153.

handeling verhoudt de rede zich tot wat haar oneindig te boven gaat, omdat ze daarin wordt gedreven door een radicale alteriteit (die haar de overtuiging of het ‘moeten’ ingeeft), waaraan ze geloof moet hechten om te doen. Dat geloof is niet uit zichzelf en zoekt zichzelf niet: het komt van buiten als een overtuiging waardoor de gelovige zichzelf overstijgt en zichzelf geeft in het werk voor een ander. Zo ongegrond als de rede is door de *creatio ex nihilo*, zo ongegrond is het werk van het geloof voor de naaste.

On-opsluiting

Door zijn deconstructieve lezing van het monotheïsme opent Nancy de atheïstische rede voor wat ze niet kan begrijpen, waarin ze niet kan doordringen en waarvoor ze geen reden kan geven.³⁸ In zijn eigen woorden: De wereld is daardoor geopend voor haar eigen buitenkant, niet voor een andere wereld of een wereld boven de wereld, maar ze is geopend voor zichzelf door de on-opsluiting van de rede uit een zelfzuchtig management van deze wereld.³⁹

De exacte strekking van die bewering valt alleen maar bij benadering te geven. De rede wordt gedwongen te erkennen dat ze geen reden kan geven waarom ze er is en waarom er een wereld is, waarin ik ben en waarin er anderen zijn met wie ik samen ben. De wereld is daardoor nooit een gesloten geheel dat met de rede kan worden begrepen of beheerst, omdat zich daarin voordoet wat ‘van buiten’ komt. Dat ‘buiten’ introduceert echter geen bovenwereld, maar vormt een opening die de wereld voor zichzelf opent. Er is niets anders dan deze wereld waarin zich voordoet (of eigenlijk niet-voordoet) wat niet van deze wereld is. Dat wil zeggen: in de ongegrondheid en onverklaarbaarheid van wat zich in de wereld *wel* voordoet, doet zich *niet* de on-grond, het niets of God voor, die zich nooit voordoet en een niet-principe is dat zich zichzelf voortdurend opheft, maar toch meegedacht moet worden. Er is dus niets anders dan de wereld, maar die wereld wordt nu voor zichzelf geopend omdat de dingen zich daarin kunnen voordoen zoals ze in hun onherleidbaarheid verschijnen. De atheïstische rede en de monotheïstische onto-theologie herleiden de dingen tot een beginsel, waardoor ze betekenis ontvangen omdat ze als elementen zijn onderworpen aan een regime dat wordt beheerst door een principe dat zin en richting geeft aan het geheel. De on-opsluiting van de monotheïstische deconstructie haalt de dingen van deze wereld echter uit het gelid en laat ze in hun onherleidbaarheid verschijnen waardoor ze voor elkaar – en deze wereld voor zichzelf – geopend worden.

³⁸ ‘Opening’ in *Dis-Enclosure*, 1.

³⁹ ‘Opening’ in *Dis-Enclosure*, 2. Vgl. ‘A Faith That Is Nothing at All’ in *Dis-Enclosure*, 71, 79.

De denkbeweging van de on-opsluiting is ingewikkeld, maar Nancy hecht er groot belang aan, omdat daarvan de humaniteit afhangt waarom het hem tenslotte gaat.⁴⁰ Hij volgt Kant in de gedachte dat een mens nooit als middel mag worden gebruikt, maar een doel in zichzelf is.⁴¹ ‘Waardig’ was voor Kant alles wat geen prijs heeft, omdat het daarboven is verheven en geen equivalent kent. Nancy meent nu dat die waardigheid alleen kan worden gered door een gedeconstrueerd monotheïsme, dat mensen bevrijdt uit het regime van een beginsel dat ook door de atheïstische rede nog in stand wordt gehouden. Ook daarmee volgt hij in het spoor van Kant, die de rede op haar grenzen wees om ruimte te maken voor het geloof.⁴² De atheïstische rede stelde zichzelf grote doelen, die in het communisme uitliepen op onderdrukking en mensen in het kapitalisme onderwierpen aan *Zweckrationalität* en een algemene equivalentie, waarin de waarde van alles wordt gelijkgeschakeld en kan worden uitgedrukt in geld, wat mensen van hun waardigheid berooft.⁴³ In die situatie wil Nancy de seculiere, atheïstische rede en de religie voor elkaar openen, omdat hij Heidegger nazegt dat alleen een god ons kan redden.⁴⁴ Die God is volgens Nancy een niets, ‘dat nooit ophoudt te openen wat het opent’.⁴⁵ Het opent de wereld voor zichzelf, waarin de dingen onherleidbaar verschijnen en mensen vanwege die onherleidbaarheid on-uitwisselbaar waardig zijn. Zo overstijgt Nancy religie en secularisme beide omwille van een post-seculiere humaniteit.

Adoratie

In het tweede deel van zijn deconstructie zet Nancy zijn denkbeweging voort. Hij stelt met nog meer nadruk dat het christendom van binnenuit op deconstructie is aangelegd, omdat het in de grond van de zaak zelf-deconstructief is.⁴⁶ In dat licht legt hij als een *Hegel redivivus* de drie grote mysteries van het christendom uit, namelijk triniteit, incarnatie en opstanding. De incarnatie duidt de ontleding van de godheid aan, de triniteit bepaalt de essentie van God als relationaliteit en als het ‘met’ van met-elkaar-zijn, en de opstanding bevestigt de absolute singulariteit van de doden.⁴⁷ Net als Hegel in de *Vorlesungen über die Philosophie der Religion* reflecteert hij op de onderlinge

⁴⁰ ‘Opening’ in *Dis-Enclosure*, 2.

⁴¹ ‘There is no Sense of Sense’ in *Adoration*, 18. Vgl. ‘A Deconstruction of Monotheism’ in *Dis-Enclosure*, 34.

⁴² ‘Atheism and Monotheism’ in *Dis-Enclosure*, 28.

⁴³ ‘Atheism and Monotheism’ in *Dis-Enclosure*, 16–17.

⁴⁴ ‘Atheism and Monotheism’ in *Dis-Enclosure*, 26.

⁴⁵ ‘Opening’ in *Dis-Enclosure*, 12. Vgl. ‘The Deconstruction of Christianity’ in *Dis-Enclosure*, 156.

⁴⁶ ‘In the Midst of the World’ in *Adoration*, 28–29.

⁴⁷ ‘Mysteries and Virtues’ in *Adoration*, 43–64.

verhoudingen van jodendom, christendom en islam en zet hij dit drievoudige monotheïsme in een verhouding tot het antieke denken.⁴⁸ De centrale thematiek waaronder de deconstructie van het christendom en de on-opsluiting van de rede nu echter worden geplaatst is de thematiek van de adoratie: de aanbidding, de lofprijzing of de verheerlijking.

Adoratie of aanbidding is een riskant thema, omdat het riekt naar de vulgaire verheerlijking van sterren en beroemdheden of naar de piëtistische verering van een opperwezen. Nancy wil echter niets anders beweren dan dit, dat de toevalligheid van het bestaan ons opent voor adoratie.⁴⁹ Dat is een bescheiden claim, die niets heerlijk introduceert dat moet worden groot gemaakt, omdat het juist de toevalligheid is die ons opent voor een adoratie van wat geen troon, altaar of spotlight heeft. Tegelijkertijd is de adoratie van groot gewicht, want in de grond van de zaak is het juist door aanbidding, met al zijn religieuze bijklank, dat humaniteit kan worden bewaard. Het seculiere denken kan juist door adoratie worden geopend om binnen de wereld werkelijk met anderen samen te kunnen zijn.

Gericht op leegte en saluut

De aanbidding richt zich op God, maar zoals Nancy in *Dis-Enclosure* al stelde, is God het niets waaruit de wereld is gemaakt, de opheffing van een beginsel, de on-grond en daarmee de opening van de wereld. De adoratie is precies op die opening gericht en heeft daarom nooit een concreet object waartoe het zich wendt. Adoratie is gericht op een onbepaalde oneindigheid of op een lege transcendentie, of zelfs op de leegte zelf. Die leegte is echter van wezenlijk belang, juist omdat ze de opening van de wereld vormt.⁵⁰

In *Adoration* preciseert Nancy zijn eerdere beweringen over de opening van de wereld door een nadere belichting van een *creatio ex nihilo*. De schepping is een toevallige breuk in het ongedifferentieerde, homogene niets. Voorafgaand aan de schepping is de wereld een integrale, gesloten identiteit zonder binnenkant of buitenkant, een massiviteit zonder onderscheid, waarin niets gebeurt en zich niets voordoet, die daarom dus niets is. Scheppen is daarin scheiden. Schepping wil dus zeggen dat de wereld door een breuk wordt geopend.⁵¹ Er ontstaat verschil tussen het een en het ander, tussen dag en nacht, tussen licht en donker.⁵² De scheiding van de schepping is een breuk die de

⁴⁸ 'In the Midst of the World' in *Adoration*, 33–40.

⁴⁹ 'There Is No Sense of Sense' in *Adoration*, 10–11.

⁵⁰ 'There Is No Sense of Sense' in *Adoration*, 15.

⁵¹ 'There Is No Sense of Sense' in *Adoration*, 14–15.

⁵² 'Mysteries and Virtues' in *Adoration*, 46.

entiteiten in deze wereld opent voor hun eigen identiteit, omdat ze van andere entiteiten verschillen. De schepping is daarmee nog steeds onherleidbaar. Er valt geen reden te geven waarom de dingen in deze wereld er zijn, want ze zijn ‘uit niets’ geschapen. Ze zijn echter uit niets geschapen door een toevallige breuk in het niets, die de dingen in de wereld van elkaar laat verschillen. De schepper van de wereld, zou je kunnen zeggen, is daarmee niet een goddelijk wezen of een goddelijk principe, dat zelf iets is en dat nu anderen iets laat zijn, maar veeleer een ‘verschil’. De schepper is het verschil dat de dingen in de wereld verschillend maakt. Als verschil is het zelf niets – verschil is immers zelf niet iets, maar enkel een onderscheid tussen dingen die wel iets zijn – en dat verschil scheidt de dingen door ze verschillend te laten zijn. Schepping wordt daarmee een breder begrip dan dat het enkel naar het begin van de wereld verwijst. Overal waar het gelijke, identieke en inherente wordt doorbroken en het ongelijke, verschillende en extrinsieke verschijnt, gebeurt de opening of on-opsluiting van een schepping door het verschil dat zelf niets of leegte is. Op het niets of de leegte van het verschil is de adoratie gericht.

Door het verschil worden ook wij geopend. Onze opening begint met het lichaam dat door zijn openingen ontvankelijk is voor de affecten van dat lichaam.⁵³ Die openingen zijn de zintuigen waarmee het lichaam niet alleen voor zichzelf wordt geopend maar ook gewaar wordt dat er een wereld is waarin wij ons tot de bestaande dingen kunnen richten en zij zich tot ons wenden. In deze opening van het lichaam heeft het denken zijn begin, dat de zintuigen opent voor het oneindige dat ‘zijn’, ‘wereld’ en ‘zin’ overstijgt.⁵⁴ Dat oneindige is echter niet buiten het eindige gelegen, maar het is precies wat het eindige opent voor zichzelf. De opening van het lichaam door de zintuigen en het denken is ‘geest’. Geest is wat materie wakker maakt en opent, of beter gezegd: het is het wakker worden van de materie zélf. De materie ontwaakt als ze uit de gelijkheid en de homogeniteit wordt gehaald en wordt geopend voor heterogeniteit en ongelijksoortigheid. Die ongelijksoortigheid kunnen wij niet verantwoorden, maar maakt dat er wereld is en dat wij de bestaande dingen kunnen waarnemen.⁵⁵ Zoals schepping niet een eenmalige gebeurtenis is in het begin, is het wakker worden van materie ook een voortdurende gebeurtenis die plaatsvindt waar wij uit de geslotenheid van het homogene en identieke worden geopend voor het heterogene en verschillende.

De aanbidding richt zich op het verschil, omdat het verschil ons de wereld

⁵³ ‘There Is No Sense of Sense’ in *Adoration*, 13.

⁵⁴ ‘There Is No Sense of Sense’ in *Adoration*, 14.

⁵⁵ ‘Prologue’ in *Adoration*, 1.

geeft door heterogeniteit. Die wereld is in de optiek van Nancy geen ‘al’.⁵⁶ Als ‘al’ zou ze een totaliteit zijn, maar de wereld is niet meer dan alles wat aan ons verschijnt in zijn heterogeniteit zonder totaal. De verschijning van heterogene dingen in de wereld opent echter ‘binnen in haar de oneindigheid van een “buitenkant”’.⁵⁷ Die lastige gedachte laat zich naar mijn idee het best verstaan als de omkering van een opvatting die bijvoorbeeld bij Van der Leeuw, Kuitert en Pannenberg te vinden is en waarschijnlijk op Hegel teruggaat. Van der Leeuw stelt in zijn *Inleiding tot de theologie* dat er een oneindigheid is waaruit wij de dingen afzonderen om ze in hun eigenheid te kennen. ‘Voor en achter de dingen, die wij, kennende, uit de oneindigheid hebben afgezonderd, staat die oneindigheid zelf.’⁵⁸ Kuitert spreekt in zijn *Filosofie van de theologie* op een aanverwante manier over het ‘betekenisverlenend geheel’.⁵⁹ ‘Dingen (...) ontlenen hun betekenis (...) aan hun plaats die ze in een groter geheel innemen.’ Pannenberg stelt dat mensen principieel religieus zijn, omdat ze zich in hun verhouding tot de eindige dingen van de wereld impliciet ook altijd verhouden tot de oneindigheid, waartoe de eindige dingen behoren en waaruit ze genomen zijn.⁶⁰ Nancy bepaalt de verhouding tussen eindig en oneindig echter anders. Er is niet eerst een oneindigheid, waaruit eindige dingen worden afgezonderd. Wij worden juist uit de homogeniteit geopend voor andere dingen, die van elkaar verschillen. De opening voor andere dingen is een opening tot het oneindige, maar dan binnen de wereld, omdat het oneindige, dat zelf niet van de wereld is, nu juist een oneindige heterogeniteit *in* deze wereld opent. Die opening maakt het principieel onmogelijk om de wereld als een totaliteit of een geheel te zien.

De wereld is geen al en een ‘betekenisverlenend geheel’ wordt door de on-opsluiting juist doorbroken. ‘De’ wereld heeft geen zin en verwijst nergens naar. ‘Wereld’ is niet anders dan de opening van de eindige dingen voor elkaar. Nu lijkt de bewering, dat de wereld geen zin heeft wel een negatieve, nihilistische bewering, maar ze is toch positief en bevestigend.⁶¹ Er is slechts ‘zin’ in die zin dat de heterogene dingen van de wereld voortdurend naar elkaar verwijzen en naar elkaar doorverwijzen. De wereld is een echoën en een voortdurend heen en weer van de één naar de ander. Het is niet een geheel dat

⁵⁶ ‘In the Midst of the World’ in *Adoration*, 27.

⁵⁷ ‘Prologue’ in *Adoration*, 3.

⁵⁸ G. van der Leeuw, *Inleiding tot de theologie*, Amsterdam 1948², 86.

⁵⁹ H. M. Kuitert, *Filosofie van de theologie*, Baarn 1996, 46.

⁶⁰ W. Pannenberg, *Systematische Theologie* Bd 1, Göttingen 1988, 181vv.

⁶¹ ‘There Is No Sense of Sense’ in *Adoration*, 12.

een richting (*sens*) heeft, waaraan het een betekenis ontleent die ooit kan worden bereikt of voltooid in een eindpunt of een eeuwig leven.⁶² Het heen en weer in de wereld tussen de heterogene dingen, die voortdurend naar elkaar verwijzen, speelt zich natuurlijk af in de taal, omdat mensen talige wezens zijn, wier zijn door de taal wordt bepaald. In en met de taal richten mensen zich tot elkaar, is de één aan de ander gerelateerd en noemen wij elkaar in het voorbijgaan. Dat heen en weer in de taal tussen mensen is de zin van de wereld, die verder geen zin heeft, omdat ze op niets berust.⁶³ De taal is echter niet alleen maar echo in een gesloten circuit van mensen onderling. De taal is juist gericht op de opening van de wereld, waarin door het verschil heterogene entiteiten aan ons verschijnen die wij nooit in een system of gesloten circuit volgens een beginsel kunnen onderbrengen. Taal 'richt zichzelf en richt ons in zijn eerste en laatste instantie op deze heterogeniteit, op deze buitenkant'.⁶⁴ De diepste kern van de taal is daarom adoratie, omdat ze staat gericht op de opening van de wereld, die heterogeniteit laat verschijnen. Tot heterogene zaken kunnen wij ons verhouden omdat wij daarmee samen zijn in de wereld.

Adoratie kan geen object hebben. Ze is gericht op de opening van de wereld, de on-grond, het verschil of de opheffing van een beginsel. Ze bereikt dus nooit haar doel en komt nooit aan. Er is niemand die ons hoort en niemand die ons antwoordt. Toch is de adoratie werkelijk adoratie, omdat de on-grond of het verschil ons een wereld geeft waarin entiteiten zonder reden voor elkaar zijn geopend.⁶⁵ De gave van de wereld vraagt om adoratie, die als adoratie van de opening de heterogeniteit prijst die zich in de wereld voordoet. Die lofprijzing uit zich in het salu(t)eren.⁶⁶ Salu(t)eren is het groeten van heterogeniteit in de wereld. Het is 'saluut' of 'heil' zeggen aan wat van ons verschilt. Adoratie is een saluut van wat toevallig bestaat en in die groet ligt de erkenning en bevestiging opgesloten van de ander met wie wij in de wereld samen zijn en aan wie wij gerelateerd zijn door het saluut. 'Dit bestaan heeft zin of *is* zin, en daarmee kan de hele wereld zin hebben, van 'saluut!' tot 'saluut!', van de één naar de ander. Of richten de ochtendzon en de plant die uit de grond opkomt geen 'saluut!' tot ons?'⁶⁷

Nancy hecht grote waarde aan de adoratie, omdat adoratie transcendentie

⁶² 'There Is No Sense of Sense' in *Adoration*, 12.

⁶³ 'Prologue' in *Adoration*, 3-4.

⁶⁴ 'Prologue' in *Adoration*, 2.

⁶⁵ 'There Is No Sense of Sense' in *Adoration*, 14.

⁶⁶ 'In the Midst of the World' in *Adoration*, 28. Vgl. 'Mysteries and Virtues' in *Adoration*, 53, 64.

⁶⁷ 'There Is No Sense of Sense' in *Adoration*, 18.

bewaart.⁶⁸ De aanbidding van een opperwezen dat het beginsel van deze wereld vormt, maakt deze wereld tot een afgesloten geheel. Het atheïsme heeft zich van ieder ‘buiten’ afgekeerd en wij hebben, zo Nancy, voor een tijdje geloofd dat de rede ons rechtvaardigheid in broederschap, gelijkheid in verdeling van welvaart en een gemeenschappelijk doel zou brengen, maar ook dat heeft de wereld gesloten.⁶⁹ De adoratie van een transcendentie zonder God of bovenwereld kan ons redden, omdat het de wereld opent en ons ‘saluut’ laat zeggen. Als wij elkaar groeten, prijzen wij elkaar als wezens die een inherente waarde hebben.⁷⁰ Daarin doorbreken wij dan ook de vergissing van kapitalisme en technologie, die aan alles een prijs geven en mensen reduceren tot een middel voor een doel. De adoratie van transcendentie kan worden begrepen als aanbidding van God, zolang God maar wordt verstaan als naam voor een exces, dat wil zeggen, de onverklaarbare aanwezigheid van wat met ons samen ‘wereld’ is.⁷¹

Post-seculier denken

De filosofie van Nancy is intrigerend en uitdagend omdat hij zich als filosoof rekenschap geeft van de grenzen aan de rede en expliciet ingaat op theologische thema's om te reflecteren op het *alogon* dat de *logos* oproept. Nancy formuleert daarmee een nieuwe, post-seculiere verhouding tussen secularisme en geloof. De rede wordt vanuit zichzelf gedwongen om transcendentie te denken en zich tot het transcendente te verhouden. Met behulp van een gedeconstrueerd christendom kan transcendentie zo worden opgevat, dat zij de wereld openhoudt. Met die denkbeweging stelt Nancy zowel het christendom als de Verlichting onder kritiek, terwijl hij de erfenis van beide voortzet in een nieuwe samenhang.

Voor de theologie is vooral zijn opvatting van God als on-grond uitdagend. Daarmee wordt een lege transcendentie aangeduid, die in de religie volgens hem onterecht wordt ingevuld.⁷² Voor Nancy is het cruciaal om negatief te blijven spreken over God en niet tot enige positieve uitspraak te komen, omdat met ‘God’ principieel de opheffing van ieder positief beginsel wordt bedoeld, waardoor de wereld on-opgesloten blijft. Een theoloog als Kaufman noemt God de creativiteit in de wereld waaraan wij deelnemen door creatief te

⁶⁸ ‘There Is No Sense of Sense’ in *Adoration*, 19.

⁶⁹ ‘In the Midst of the World’ in *Adoration*, 25.

⁷⁰ ‘There Is No Sense of Sense’ in *Adoration*, 18. Vgl. ‘Mysteries and Virtues’ in *Adoration*, 57.

⁷¹ ‘In the Midst of the World’ in *Adoration*, 40.

⁷² ‘There Is No Sense of Sense’ in *Adoration*, 15.

zijn.⁷³ Caputo noemt God een *Event* die gebeurt *in what happens*.⁷⁴ Daarmee wordt op zijn minst de mogelijkheid geopend dat wij betrokken worden in het gebeuren dat God is, maar van een dergelijke religieuze betrokkenheid wil Nancy niets weten. Op dat punt acht ik zijn filosofie voor de theologie problematisch. Nancy radicaliseert het ‘geloof in God die niet bestaat’ tot het uiterste. God is het niets dat de wereld voor zichzelf opent als een transcendentie waarzonder geen differentie of heterogeniteit kan bestaan. Met die opvatting doorbreekt hij de fronten. Hij laat de filosofie zien, dat de rede wordt gedreven naar transcendentie en vermaant de godsdienst om die transcendentie open te houden. Zijn filosofie biedt enerzijds de mogelijkheid om in onze christelijke en westerse traditie een nieuwe verhouding tot het transcendente te vinden. Ze sluit anderzijds echter uit dat God een werkelijkheid of een mogelijkheid is, die in de wereld werkt of daarin wordt belichaamd. Dat markeert wat mij betreft zowel de waarde als de moeilijkheid van dit post-seculiere denken.

Rick Benjamins is docent dogmatiek aan de PThU en bijzonder hoogleraar vrijzinnige theologie aan de RuG, Postbus 7161, 1007 MC Amsterdam, hsbenjamins@pthu.nl

⁷³ Zie G. D. Kaufman, *In Face of Mystery: A Constructive Theology*, Cambridge Mass. 1993.

⁷⁴ Zie J. D. Caputo, *The Weakness of God: A Theology of the Event*, Bloomington 2006, *The Insistence of God: A Theology of Perhaps*, Bloomington 2013.